

Діяльність житомирської “Просвіти” (1907–1912 рр.) у контексті українського національного руху на Волині

А.П. Рацілевич

Створення мережі всеукраїнського товариства “Просвіта” сприяло розвитку українського національного руху на початку ХХ ст. Завдяки діяльності цих легальних громадських організацій від 1906 р. український рух суттєво зміцнив свої позиції в суспільно-політичному житті. Чимало представників української інтелігенції, які згодом взяли активну участь у державотворчих процесах періоду національно-визвольних змагань 1917-1921 рр., пройшли в них серйозну школу громадсько-політичної роботи. Отже, особливості діяльності місцевих “Просвіт” допомагають краще зрозуміти процес розгортання національного руху в окремих регіонах України, в тому числі на Волині.

Серед численних досліджень, які тою чи іншою мірою висвітлюють історію товариства “Просвіта” на початку ХХ ст., певна увага приділяється дослідженню житомирської „Просвіти”. Національно-культурний аспект її діяльності висвітлюється в кандидатській дисертації С.Я.Фарини¹. Діяльність житомирської „Просвіти” у 1910–1911 рр. в контексті національного відродження України розкриває О.В.Лисенко². Діяльність житомирської “Просвіти” згадується в праці Б.Лаврівського³. Однак у цілому, заснування житомирської “Просвіти”, її роль в культурно-просвітницькому русі на Волині, внесок товариства в національне відродження залишаються не дослідженими. Зміна суспільно-політичної ситуації в Російській імперії та піднесення національного руху з початком ХХ ст. в Україні й на Волині, зокрема, зумовлює необхідність проведення всебічного аналізу діяльності житомирської “Просвіти”, її участі у національно-визвольній боротьбі, взаємини з місцевою владою, суспільними структурами.

Житомирське товариство “Просвіта” було засновано у 1907 р. силами національно-свідомої інтелігенції. Серед ініціаторів цього процесу варто

назвати, членів Товариства дослідників Волині – Василя Кравченка (етнограф) та Ореста Фотинського (історик). Під їхньою егідою, на основі статутів київської, подільської, одеської організацій “Просвіти”, складено статут “Просвіти” у місті Житомирі. Перед товариством ставилось завдання “допомагати розвиткові української культури і першим чином просвіті українського народу його рідною мовою, у Житомирі і в Волинській губернії. А для того товариство має: а) видавати книжки, журнали, часописи і т.ін., українською мовою, б) заводити свої бібліотеки, читальні, книгарні і т.ін., в) влаштовувати публічні лекції і читання, загально-просвітні курси, спектаклі, літературно-музичні вечори, концерти, вистави, і т.ін., г) влаштовувати стипендії, школи, приюти для дітей і дорослих, і т.ін. просвітні і добродійні заклади, д) оповіщати конкурси і премії за найкращі твори писемства та умілості”⁴.

14 лютого 1907 р. статут було подано губернатору для затвердження. Проте варто відмітити, що підписували статут члени майбутнього товариства з певним побоюванням, оскільки реакція російської влади на створення українського культурного осередку в адміністративному центрі губернії була непередбачуваною⁵. Про ситуацію, пов’язану з утворенням “Просвіти”, згадував В.Г.Кравченко в листі до члена Державної Думи М.О.Гладишева від 31 жовтня 1915 р.: “Коли настав період визвольного руху, то для нас українців (малоросів), з’явилась можливість збиратися відкрито – спілкуватись, співати, читати на своїй рідній мові”, далі він зазначив, що статут житомирської “Просвіти” “без жодних поправок і був затверджений адміністрацією”⁶.

26 лютого 1907 року стало днем офіційного відкриття волинської “Просвіти”. Всеукраїнська газета “Рада” з цього приводу зазначила, “що добрий почин розворушить Житомир і волинську околицю, здавна заселену українським народом”⁷.

Можна констатувати, що організатори товариства мали великий авторитет в місті серед українців. У день подачі статуту на дозвіл до

губернатора до житомирських просвітян звернулися два семінаристи із проханням улаштувати вечір пам'яті Т.Г.Шевченка (зазначимо, що вихованці Волинської духовної семінарії, як констатував Б.Лаврівський, займали впливове місце у національному житті на Волині⁸). Пропозиція була схвально зустрінута й реалізована. Власне це можна вважати першим культурним заходом просвітян.

Чисельне зростання членів новоствореного товариства реалізувалася силами самих же просвітян. Активну участь у цьому процесі брав Василь Кравченко, який намагався залучати до товариства знаних представників волинської інтелігенції, привертати їхню увагу до проблем національного руху, збільшувати контингент його національно свідомих представників. Про ефективність і цілеспрямованість дій В.Кравченка свідчить, зокрема, його спілкування з інспектором другої чоловічої гімназії Петром Ящинським. Останній очевидно мав підстави зауважити: “Коли вас послухать, то і сам молодію, я бачу, що Україна неодмінно оживе тому, що [...] є такі живі та палкі люди”⁹.

Вже перші загальні збори „Просвіти” 29 квітня 1907 року засвідчили неабияку популярність товариства в Житомирі. “Хто б міг припустити, що на перші збори просвіти прийде велика громада – немолодих ентузіастів, не шкільної студентської молоді, яких було очевидно багато... ні, а поважних чиновників”, старших й старих людей, “статських й колежних советников”... Це було несподіванкою для нас молодих й молодесеньких...”¹⁰ – так згадував початок роботи товариства Б.Лаврівський. Протягом усього передвоєнного часу існування “Просвіти”, її діяльність спрямовувалась на влаштування літературно-музичних вечорів, драматичних вистав, щорічного відзначення пам'ятних шевченківських дат, донесення до широкого загалу культурно-просвітньої інформації, яка сприяла підвищенню рівня національної свідомості.

У травні 1908 р. житомирська “Просвіта” постановила створити власну бібліотечку. Організування просвітянської бібліотечки суттєво сприяло

зростанню популярності товариства. “Скромна домівка “Просвіти” була фактично окупована молоддю, яка розхоплювала книжки і газети, вслуховувалася в те, що там говорилося”, згадував Б.Лаврівський, і “як не забороняла шкільна влада учням відвідувати “Просвіту”, скільки шпиців не крутилося на вулиці біля домівки, – до самого замкнення владою “Просвіти” – повно там було молоді...”¹¹.

При цьому товариство постановило організувати український відділ, що було відзначено щоденною українською газетою “Рада”. “Потреба в такій бібліотечці нагальна, а грошові засоби товариства дуже невеликі; через це рада товариства постановила звернутися до авторів, видавців і просто прихильних людей з проханням подарувати до бібліотеки свої твори, видання чи інші книги”, – повідомляла газета¹². Поповнення фондів бібліотечки відбувалося за допомогою В.Совинського, власника приватної книгарні з українським відділом. Ця співпраця зумовила надання бібліотечці статусу безкоштовної читальні й, за повідомленням “Ради”, вона була створена чи не першою в Україні, оскільки в Києві тільки існував лише відділ при громадській бібліотеці¹³.

Наприкінці 1908 р. до складу товариства влилася значна кількість нових членів, частіше стали проводитись засідання загальних зборів. Значною подією на цьому етапі існування товариства була організація аматорського українського театру¹⁴.

Дворічний термін існування “Просвіти” став приводом для першого узагальнення досвіду роботи товариства, критичного аналізу його діяльності, передусім самими просвітцями, які, зокрема, висловлювались на шпальтах “Ради”. Розглядалося ефективність заходів та шляхів реалізації мети товариства. Вже з початку 1909 р. вдалися в знаки важкі умови проведення просвітньої справи. Член товариства, літературознавець Микола Гладкий вказував на “брак діяльних людей, брак грошових засобів і особливо потрібних для читальні книжок”. Він висловлював побоювання “того, що наша “Просвіта” пишатиметься своєю “бібліотечкою-читальнею” (на яку

просвітяни отримали дозвіл губернатора – *А.Р.*) лише на папері”¹⁵. Він стверджував, що поширення національної свідомості можливе тільки силами громадянства всієї України. Він звернувся до письменників та видавців за допомогою у поповненні книжкового фонду “Просвіти”.

“Рада” критикувала роботу просвітян, які на її думку працюють “мляво” і посилаються, то на “незалежні обставини” то на “брак відповідних сил”¹⁶. Газета наголошувала, що маючи дозвіл на українську читальню та український клуб, товариство може активізувати свою діяльність, В той же час воно несе велику відповідальність, яка “падає на наших громадян, тим більш, що ґрунт для українства в Житомирі дуже вдячний”¹⁷.

В цілому, в цей період членів товариства можна умовно розділити на дві групи – ініціативну „меншість” та пасивну, відносно неї, „більшість”. До першої, що, за характеристикою жандармів, була з “тенденціями від “самостійності України” до соціал-демократії”¹⁸, належали представники національно-свідомої інтелігенції – педагоги, лікарі, службовці, діячі науки та культури). Серед них були подружжя Василь та Олімпіада Кравченко (остання деякий час очолювала товариство), сестри поетеси Вероніка Морозівна та Людмила Волошка, поет Яків Савченко, письменник Клим Поліщук, літературознавець Микола Гладкий та ін. Саме вони сприяли активній національно-культурній праці житомирської “Просвіти”. Політично активні просвітяни дотримувалися ідеї автономії України., “Автономія це єдиний вихід (Просвіт), – зазначав В.Г.Кравченко, – це бойовий лозунг нашої боротьби з тими “праворушними” (правими), котрі стверджують, що Росія єдина – неділима...”¹⁹

„Більшість”, по своїй суті, стала чинником деструктивного впливу на вище згадану національно свідому „меншість”, що стало гальмівним чинником культурно-просвітницької роботи серед українського населення. Вони змушували актив товариства менше звертатись до проблем національно-культурного відродження і намагались перетворити “Просвіту”

на звичайну громадську організацію, позбавлену українського суспільно-національного спрямування.

Однак активні учасники національного відродження зуміли утримати “Просвіту” в руслі українського руху.

Так, 1910 р. “Просвіта” організує бібліотечну комісію, яка активно розповсюджувала по селам Волині українську книгу і створювала там осередки цієї комісії. Член комісії Лідія Констанді, у листі до своєї одеської респондентки зазначала: “така бібліотечка, в 60-100 книг посилається надійній особі, яка слідкує за читанням і повідомляє, які книги викликають попит, в якому віці, що більше читають [...] словом маленький звіт зі статистичними даними, які слугують нам для керівництва. Після прочитання така бібліотечка повинна подорожувати далі. Ми, члени, читаємо ці книги і даємо про кожну книгу маленький звіт, тобто, деякі книги не можуть бути придатні для села, хоча і написані популярно. Для матеріальної сторони влаштуємо літературно-музичні вечірки, читається реферати, вірші і т.д.”²⁰

У травні 1910 р. “Просвіта” провела анкетування (зразок анкети опублікувала “Рада”²¹) своїх членів із проханням дати відповіді на такі питання:

1. Які передплачуєте українські часописи? Якщо не передплачуєте і навіть не читаете, то чому?
2. Якою мовою розмовляєте вдома?
3. Чи ходите на зібрання “Просвіти”? Як ні, то чому?
4. Що, на вашу думку, повинна робити зараз “Просвіта” (Видавництво? Лекції? Організація продажу книжок? Улаштування вистав, концертів і т. ін.?)
5. Ваш погляд на сучасне становище українського національного руху і його майбутнє?

Аналіз результатів анкетування (відповіли 150 кореспондентів) вказував на погравлення культурно-просвітницької роботи в Житомирі²².

Наприкінці того ж року житомирська “Просвіта” отримала дозвіл волинського губернатора на відкриття при земських прокатних станціях невеличких бібліотек для селян (відкрито 80 бібліотек), і вже в цей час комісія надіслала для них близько 500 книжок різного змісту²³. “Крім того, – повідомляла “Рада”, – зважаючи на велике значення розповсюдження українських часописів, комісія захоплювалась коло організації колективної підписки на укр. газети...”²⁴

1911 рік для житомирської “Просвіти” ознаменувався більш плідною та енергійною діяльністю порівняно з попереднім періодом. На 50-ті роковини смерті Т.Г.Шевченка просвітяни внесли на розгляд до міської Думи пропозицію про перейменування вулиці Базарної на Шевченківську²⁵. Ними також була зроблена спроба відкрити в Житомирі українську книгарню²⁶, але губернатор зволікав із задоволенням вимог українців. Таку ж позицію губернатор зайняв у травні 1911 р. щодо наміру Всеволода Масюкевича видавати в Житомирі часопис “Струмок” – спеціальний український просвітній журнал. Як повідомляла “Рада”, дозволу не було надано й не вказані були мотиви такого рішення²⁷.

На зборах 25 червня того ж року члени товариства, крім низки інших питань, вирішували проблему придбання до книгозбірні товариства українських підручників. Було ухвалено “ввійти в зносини з українською книгарнею в Києві і прохати й вислати на комісію шкільних підручників і асигнувати з громадських коштів 15 крб.; ухвалено улаштувати український кіоск...”²⁸ З цією ж метою В.Масюкевич запропонував послати одного делегата на Московський Просвітній Шкільний з’їзд, на що “Загальні Збори дали свою принципіальну згоду”²⁹. “Просвіта” планувала залучити бібліотечну комісію також для розповсюдження україномовної навчальної літератури по території губернії. 4 липня товариство вирішило передплатити шкільні підручники та організувати комісію для влаштування Українського книжкового відділення на сільськогосподарській виставці в Житомирі³⁰.

30 липня на чергових загальних зборах “Просвіти” доповідалось, що приватний книгар В.Совинський подарував книгозбірні книги Х.Алчевської, Б.Грінченка, С.Єфремова³¹. На цьому ж засіданні член краснопільського споживчого товариства Онуфрій Масюкевич висловив прохання надіслати товариству 25-30 книжок історичного й художнього змісту. Збори ухвалили надіслати 25 примірників, серед яких: книги з історії України, твори української літератури, видання київської “Просвіти”³².

Продовжуючи поповнювати бібліотечний фонд товариства, просвітяни вирішили передплатити часопис “Діло” і, як зазначалось у рішенні, “який-небудь часопис з Бразилії, позаяк коли “Просвіта” видаватиме свій власний часопис, треба щось давати відомості про життя Закордонних Українців”³³. 20 серпня 1911 р. просвітяни вирішили видавати власний часопис (як зазначалося вище, таким питанням зайнявся В.Масюкевич). Це диктувалося умовами праці товариства, яке постійно влаштовувало народні читання: маючи бібліотечні осередки по губернії, була можливість використовувати їх для розповсюдження часопису серед сільського населення³⁴.

Житомирська “Просвіта” встановила зв’язки з кращими представниками української інтелігенції. Так, М.Садовський виявив ініціативу влаштувати гастролі на користь “Просвіти”, І.Стешенко погодився прочитати лекції, О.Пчілка подарувала збірку своїх оповідань і поезій³⁵.

Однак конфронтації в середовищі членів житомирського просвітнього товариства, які мали різні погляди на шляхи і методи його діяльності не припинялись. Підґрунтям цього стали несприятливі умови існування житомирської “Просвіти”, що обумовлювалися декількома чинниками. Ними були: по-перше, це влада, що прискіпливо ставилася до діяльності товариства; по-друге, підривна антиукраїнська діяльність чорносотенного “Союза Русского Народа” та його прибічників; по-третє, інертне ставлення переважної більшості членів товариства до проблем українського національного руху. За оцінкою В.Кравченка, “українська інтелігенція не тільки в Житомирі, але й по всій Волині, за невеликим виключенням, уся ні

чого не коштує, вихована в російських школах вона вся цілком чужа українству”³⁶.

За характеристикою жандармів більшість членів “Просвіти” складала “лояльно-сентиментальні любителі малоросійської мови та звичаїв”, що відвідували заходи товариства заради безкоштовних вистав³⁷). Суттєвою загрозою був “Союз Русского Народа”, який маючи на Волині свій друкований орган “Жизнь Волини” активно використовував його для боротьби з українським рухом.

Кроки спрямовані на активізацію національного відродження в краї, які пропонував ініціативний актив товариства, наражалися на пасивність або нерозуміння “лояльно-сентиментальної більшості”. Таке ставлення до української просвітницької справи ілюструє засідання товариства від 2 лютого 1911 р., де із зареєстрованих 169 членів присутніх було лише 18. На засіданні зазначалося, що “така байдужість до просвітницьких справ житомирських українців пояснюється деякими просвітянами тим, що в останні часи пішла чутка про небезпечне становище товариства з боку адміністрації і громадяни бояться показуватись у “Просвіту”³⁸. Як зазначала “Рада”, “невідомо наскільки така чутка справедлива, а мало не щоденні україножерні статті в чорносотенній “Жизни Волини” вплинули на мало свідому частину громадян “Просвіти”³⁹.

Тиск чорносотенців та житомирської влади вимагав від національно свідомого активу товариства вжити запобіжних заходів. У лютому скарбник товариства Ф.Закусило запропонував мешканцю Мальованки (передмістя Житомира), де “Просвітою” було заплановано відкрити відділення безкоштовної читальні ім. Т.Шевченка, таємно зберігати в себе в дома бібліотеку товариства⁴⁰. Ймовірно, що такий крок зроблено і з метою приховати новостворений фонд бібліотечки від так званої “більшості” членів “Просвіти”. Це підтверджується тим, що секретар товариства Завадський згадував про таємну бібліотечку “Просвіти”, з якої він може дістати заборонені видання⁴¹.

Замітками на шпальтах шовіністичної “Жизни Волини” російські чорносотенці намагались впливати на свідомість житомирян, а також чинити тиск губернську владу. 5 лютого друкований орган волинських чорносотенців опублікував замітку провокаційного змісту. В ній зокрема зазначалось, що “Австрія дійсно готується до війни, причому австро-угорські воєнні дуже впевненні, що в разі війни, одночасно зі вступом австрійської армії на терени Волині та Поділля в Малоросії вибухне мазепинське повстання. Підготовка останнього йде досить детально при абсолютній бездіяльності російської влади”⁴². Публікації такого характеру викликали відповідний антиукраїнський резонанс з боку губернської адміністрації. Було посилено нагляд за діяльністю “Просвіти” у відповідності до циркуляра голови уряду П.Столипіна від 20 січня 1910 р. про боротьбу з організаціями, діяльність яких веде до поглиблення розвитку національної окремішності. До них зараховувалися й українські просвітні товариства⁴³.

Волинське губернське жандармське управління активно збирало компрометуючі матеріали на житомирську “Просвіту”. У червні 1910 р. начальник волинського ГЖУ надіслав запит до Південно-Західного охоронного відділення з приводу закриття київської “Просвіти”. Ця інформація була потрібна для проведення аналізу діяльності житомирської “Просвіти”, яка, за висловом начальника “викликає підозру своєю діяльністю”⁴⁴.

Антиукраїнська налаштованість влади зумовила консолідацію зусиль житомирських просвітян на оборону власних прав. Незважаючи на те, що за статутом житомирська “Просвіта” оголосила себе безпартійною організацією, яка стоїть поза політикою, саме життя почало втягувати її у вир політичної боротьби. Більшість житомирських просвітян займали помірковану політичну позицію. Загальному характеристику їхньої позиції дав Василь Кравченко: “Я український демократ, мене тяне більш до своєї хати, тобто до України і її знедоленого народу. Українська демократична партія добивається автономії України, і я цілком віддаюся цій ідеї”⁴⁵. Разом із

культурно-просвітницькою роботою, просвітяни пропагували політичні засади українського руху шляхом розповсюдження відповідної літератури за допомогою діяльності бібліотечної комісії.

Антиукраїнська позиція губернської влади, яка знаходила підтримку шовіністичних кіл Житомира, фатально позначилась на долі місцевої “Просвіти”. Її звинуватили у приховуванні “крамоли” – україномовної літератури, переважно з історії, політики, белетристики (серед книжок були й власні праці просвітян), а також у зв’язках з галицькими представниками національного руху, що розцінювалося жандармами як шпигунство. На підставі повідомлення Волинського губернського жандармського управління, в якому діяльність “Просвіти” визначалась як опозиційна, що “на легальному ґрунті підтримує розвиток сепаратизму національної окремішності [...] дає забезпечене місце для легальних та нелегальних (наприклад, бібліотечна комісія) [...] зібрань”⁴⁶, Волинською губернською адміністрацією 28 квітня 1912 р. українське товариство “Просвіта” в Житомирі було ліквідовано.

22 травня просвітяни зібралися для останньої спроби відновити діяльність товариства, виробивши послання до Сенату із проханням відмінити постанову про закриття⁴⁷. Проте, ці заходи не дали очікуваного результату. 31 травня 1912 р. відбулися ліквідаційні збори житомирської “Просвіти”, які постановили: “1) передати книжки т-ва “Просвіти” міській безкоштовній бібліотеці з умовою повернути їх назад, коли товариство відновить свою діяльність, 2) передати Кам’янець–Подільській “Просвіті” портрет Т.Г.Шевченка з умовою повернути його назад по вимозі, 3) майно розпродати”⁴⁸.

Отже, можемо констатувати, що житомирська “Просвіта” виникла на Волині в час, коли потреба в культурно-просвітницькій роботі була нагальною з огляду на низькій стан освіти та майже повну відсутність організованого культурного життя українців краю. Зусилля ентузіастів просвітян були спрямовані на подолання цих негативних тенденцій, що стало

важливим фактором ознайомлення населення із ключовими позиціями українського національного руху.

Несприятливим фактором, що вплинув на діяльність “Просвіти”, було вкрай негативне ставлення до неї губернської влади та тиск російських шовіністичних кіл. Крім того, наявність двох течій серед членів житомирської “Просвіти” вело до ускладнення праці товариства в сфері національного відродження. Діяльність певної частини членів “Просвіти” призводила до нівелювання наслідків роботи, спрямованої на поширення національного самоусвідомлення серед українців. Але в цілому діяльність житомирської “Просвіти” як осередка національного відродження спричинила активізацію українського національного руху на Волині.

Джерела та література:

- ¹ Фарина С. Роль „Просвіт” в українському національно-культурному русі на початку ХХ ст.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01/ Запорізький ун-т. – Запоріжжя, 1993. – 233 с.
- ² Лисенко О. „Просвіти” у суспільно-політичному і культурному житті Наддніпрянської України (1905–1916 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01/ НАН України. Ін-т історії України. – К., 1998. – 169 с.
- ³ Лаврівський Б. Житомир перед першою світовою війною // Волинь. – Нью-Йорк, 1951. – Ч.1. – С. 6–8.
- ⁴ “Просвіта” товариство (Житомир). Статут українського товариства “Просвіта” у Житомирі. – Житомир, 1907. – С. 3.
- ⁵ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 442, оп. 862, спр. 219, арк. 4.
- ⁶ Лобода Т. Суспільно-політична та наукова діяльність В.Г.Кравченка (1862–1945): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України. Ін-т історії України. – К., 1999. – С. 56.
- ⁷ Рада. – 1907. – 27 лютого.
- ⁸ Лаврівський Б. Вказ. праця. – С. 8.
- ⁹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 862, спр. 219, арк. 4.
- ¹⁰ Лаврівський Б. Вказ. праця. – С. 8.
- ¹¹ Там само.
- ¹² Рада. – 1908. – 25 травня.
- ¹³ Там само. – 27 червня.
- ¹⁴ Там само. – 22 жовтня.
- ¹⁵ Там само. – 1909. – 29 березня.
- ¹⁶ Там само. – 25 вересня.
- ¹⁷ Там само.
- ¹⁸ ЦДІАК України, ф. 1335, оп. 1, спр. 1346, арк. 156.
- ¹⁹ Там само, ф. 442, оп. 862, спр. 219, арк. 16.
- ²⁰ Там само, ф. 268, оп. 1, спр. 415, арк. 18.
- ²¹ Рада, 1910. – 29 травня.
- ²² Фарина С. Вказ. праця. – С. 78.
- ²³ Рада. – 1910. – 10 грудня.
- ²⁴ Там само.
- ²⁵ Державний архів Житомирської області (далі – Держархів Житомирської обл.), ф. 560, оп. 2, спр. 2, арк. 3 зв.
- ²⁶ Рада. – 1911. – 13 серпня.
- ²⁷ Там само. – 27 вересня.
- ²⁸ Держархів Житомирської обл., ф. 560, оп. 2, спр. 2, арк. 4 зв.
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ Там само.
- ³¹ Там само, арк. 5 зв.
- ³² Там само, арк. 5 зв.–6.
- ³³ Там само, арк. 8.
- ³⁴ Там само, арк. 6 зв.
- ³⁵ Там само, ф. 560, оп. 2, спр. 4, арк. 11.
- ³⁶ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 862, спр. 219, арк. 3.
- ³⁷ Там само, ф. 1335, оп. 1, спр. 1346, арк. 156.
- ³⁸ Держархів Житомирської обл., ф. 560, оп. 2, спр. 2, арк. 2.
- ³⁹ Рада. – 1911. – 9 лютого.
- ⁴⁰ ЦДІАК України, ф. 276, оп. 1, спр. 361, арк. 29 зв.
- ⁴¹ Там само, арк. 60 зв.
- ⁴² Жизнь Волини. – 1911. – 5 февраля.
- ⁴³ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 860, спр. 256, арк. 22.
- ⁴⁴ Там само, ф. 276, оп. 1, спр. 1889, арк. 38.
- ⁴⁵ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 862, спр. 219, арк. 16.
- ⁴⁶ Там само, ф. 1335, оп. 1, спр. 1461, арк. 69.
- ⁴⁷ Держархів Житомирської обл., ф. 560, оп. 2, спр. 2, арк. 6.
- ⁴⁸ Там само, арк. 6 зв.